

Я.В. Верменич (Київ)

**Дослідження питань державного устрою Гетьманщини
в історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.**

Теза про органічно притаманну українцям нездатність до державного життя, введена в обіг В.Антоновичем, на довгі роки стала однією з домінант політичної думки України; з неї найчастіше виводилися джерела невдач на ниві українського державотворення. При цьому не брався до уваги той факт, що сама ця теза з'явилась у складному політичному контексті, у відповідь на модні в кінці ХІХ ст. звинувачення українців у підривних діях щодо державної цілісності імперії, сепаратистських настроях. Здебільшого поза увагою лишалися і зусилля радянської історіографії, яка у складних політичних умовах зуміла значною мірою зруйнувати цей стереотип, висвітливши механізми реалізації політичної влади у Гетьманщині, досвід обстоювання українського автономізму.

Історіографія Гетьманщини, підвалини якої закладалися працями О.М.Лазаревського, Д.І.Багалія, Д.П.Міллера, О.Я.Єфименко, М.С.Грушевського і багатьох інших дослідників, виходила з того, що всупереч жорстко централізованому устрою Російської держави автономія Лівобережної України, започаткована у другій половині ХVІІ

ст., впродовж перших двох третин XVIII ст. лишалася реальним фактом. Гетьман обирався козаками і тільки присягав цареві на вірність;

Україна мала своє військо, фінанси, свій адміністративний і судовий устрій, власні закони. Влада гетьмана, хоч його зовнішні зносини і обмежувалися, була досить великою: він роздавав “маєтності”, призначав посади. Регулярно, кілька разів на рік, генеральна старшина і полковники збиралися на старшинські з'їзди, де обговорювалися найважливіші питання життя краю. У Конституції Пилипа Орлика (1710) була зроблена спроба зафіксувати цю практику у формі Ради старшин. Для виборів гетьмана збиралася загальна (Генеральна) рада, роль якої, проте, ставала дедалі більш формальною. Зберігалася (хоч теж здебільшого у “картинному” вигляді), запропонована Хмельницьким військова організація, відбита і в назві держави (Військо Запорозьке).

Проте на фоні чималої кількості праць з історії соціально-економічного розвитку Гетьманщини розвідки з політичної історії аж до 90-х рр. XIX ст. помітного місця не займали. Перелом настав після того, як Д.І.Багалію вдалося знайти частину архіву. Цікаві наукові розвідки В.Пархоменка, І.Теличенка, М.Василенка, переважна більшість яких побачила світ на сторінках журналу “Киевская старина”, засвідчили, що політика самодержавства щодо України, всупереч несприятливій політичній кон'юнктурі, стає об'єктом серйозного наукового аналізу. Це насамперед стосувалося досліджень, присвячених діяльності Малоросійської колегії, реформам П.Румянцева, скасування гетьманства. М.Стороженком та М.Василенком було започатковано підхід до розгляду російсько-українських відносин другої половини XVII ст. як міждержавних. Політична історія Гетьманщини почала розглядатися в категоріях права, на фоні процесів, що відбувалися в житті тогочасної Європи. Досить реалістично відбивався рівень протидії з боку

українського громадянства інкорпораційним заходам російського уряду.

Інколи недооцінюється вклад у вивчення історії Лівобережжя істориків галицької школи, які групувалися навколо Наукового товариства імені Шевченка. Тим часом створений М.Грушевським після його переїзду у Львів науковий осередок, який формувався переважно із студентів університету, серйозно займався збиранням і виданням документів з історії козаччини, науковою розробкою проблем української автономії у складі Росії. Утворена в січні 1896 р. Археографічна комісія НТШ стала ініціатором видання корпусу документальних матеріалів з історії козаччини.

Учнями Грушевського – С.Томашівським, І.Крип'якевичем, І.Кревецьким, І.Джиджорою та ін. – ретельно опрацьовувалися фонди і архіви бібліотеки Чарторийських та Університету і Академії у Кракові, Красінських і Генштабу у Варшаві, Публічної бібліотеки й архіву Сенату і Генштабу у Петербурзі, Міністерства закордонних справ та Румянцевської бібліотеки у Москві, архіви Харкова, Чернігова, Києва тощо. Значна частина документів, які були опубліковані до 1914 р. у 11 томах “Жерел до історії України-Руси” та 14 томах “Україно-руського архіву”, стосувалися історії козацької держави – Гетьманщини. Серед праць істориків Галицької школи виділялися наукові розвідки І.Джеджори про економічну політику російського уряду в Україні, реформи Малоросійської Колегії, добу гетьманування Д.Апостола.

Вагомий вклад у дослідження історії Гетьманщини був внесений істориками Одеської школи, зокрема, М.Є.Слабченком. Наукові інтереси Слабченка виявилися ще у студентські роки, коли він під керівництвом І.А.Лінниченка підготував дослідження “Малорусский полк в административном отношении:

Историко-юридический очерк”, яке було удостоєне золотої медалі і надруковане у вигляді монографії. Далі були

праці “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” (1911) та “Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.” (1918).

В рецензії на останню книгу Л.Окиншевич написав: “Автор дав багато цікавого й цінного, і з цим твором доведеться рахуватися майбутнім історикам державного устрою Гетьманщини. А головне, книга цінна своїм підходом до цієї доби української історії, роз’ясненням дійсного змісту багатьох установ Гетьманщини – Війська Запорізького”.

Наукова новизна цих та інших праць Слабченка визначалася тим, що аналіз соціально-економічних та політичних процесів на території Гетьманщини ґрунтувався у нього на глибокому знанні та уважному дослідженні структури української феодальної державності та відповідних інститутів права. При цьому широко застосовувалися здобутки популярного у той час в Європі історико-порівняльного методу дослідження, що вилилося вивчення еволюції українського суспільства на фоні і в порівнянні з аналогічними процесами у Західній Європі.

Серед молодих істориків, які вголос заявили про себе у 20-х рр., на перше місце слід поставити Л.О.Окиншевича та О.П.Оглоблина. Перший виявив неабиякий інтерес до вивчення механізмів функціонування владних структур в Українській козацькій державі. Простеживши наступність політичних інститутів Запорожжя і Гетьманщини, молодий дослідник показав роль звичаєвого права і закріплених у договорах гетьманів з російським урядом норм для формування механізмів реалізації політичної влади. Чималий науковий інтерес являє собою зроблений Окиншевичем аналіз діяльності Генеральної Ради, яка еволюціонувала від чисто військового органу до державного інституту. При цьому глибоко досліджувалися як рештки демократичних, так і охлократичні тенденції у її діяльності, показані причини зменшення впливу і звуження меж компетенції Генеральної Ради протягом XVIII ст. Пряме народоправство, можливе в

умовах Запорозької Січі, стало абсолютно неможливим, навіть із суто організаційних причин, на ґрунті Гетьманщини.

Пізніше ці традиції вивчення українського державотворчого процесу XVII – XVIII ст. були розвинуті як ученими-медієвістами ВУАН, так і науковцями діаспори. Проте мають рацію ті дослідники, які наголошують на необхідності створення спеціальних монографічних розробок історії українських державних інституцій на фоні відповідних інституцій в інших країнах Центральної і Східної Європи, нових синтетичних праць з історії українського державознавства.